

Cayansi
Kîraci kîa Mbere
Îbuku rîa Mwarimû

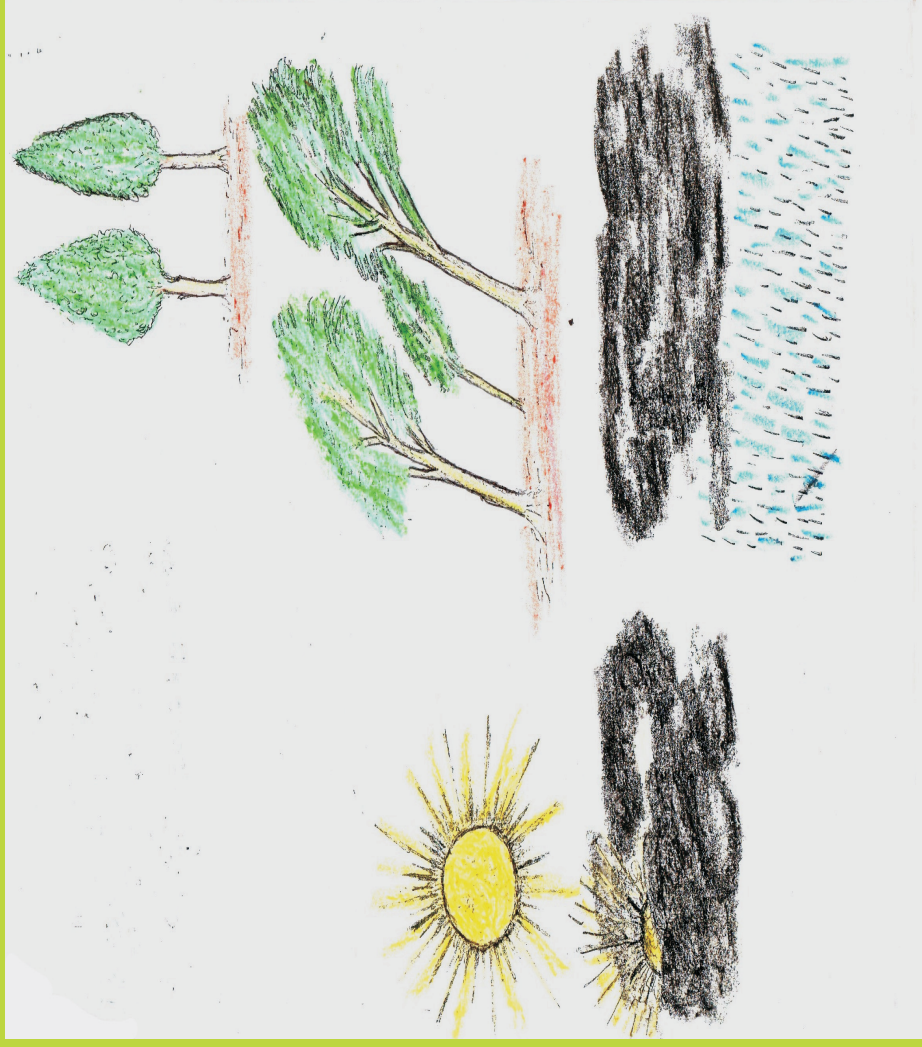

ISBN: 9966-00-225-1
Published by
BTL (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya

CAYANSI

KÎRACÎ KÎA MBERE

Îbuku rîa Mwarimû

Science Guide
in Tharaka Language

CAYANCI

ÎBUKU RÎA MWARIMÛ RÎA KÎRACI KÎA MBERE

Standard 1 Teacher's Guide

Science Guide in Tharaka Language

Written by: Rahel Mbaruku, Muthengi Gaichu & Isaiah Gwatia

Compiled by: John Nguu

Edited by: Patrick Kanampiu, Joseph Mbijiwe

Cover Design: Patrick Kanampiu

Layout Assistant: Janet Sweet

First Edition, 2012
ISBN 9966-00-225-1

Published by
Bible Translation & Literacy (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya
© BTL, 2012

Funded by:
ONEBOOK

PREFACE

This Standard 1 Science Teacher' Guide is written in accordance with the Standard One Syllabus by the Kenya Institute of Education (KIE). The Book is divided into 11 units. Each unit deals with a major topic. These 11 main topics that this book covers are: ***Human Body, Body Health, Plants and Trees, Weather Changes, Animals, Water, Soil, Food, Energy - Light & Sound, States of Matter*** and ***Work***. The topics are divided into sub-topics and the various topics are further sub-divided into lessons.

This book was written to help teachers in Tharaka lower primary schools in teaching Science using Kĩitharaka as a medium of instruction. This is in line with the requirement of the Ministry of Education that pupils in lower primary schools learn in the language of the catchment area.

This book and others in this series are culturally relevant to Tharaka children. They are not only written in Kĩitharaka but they also use examples familiar to Tharaka children.

This is a teacher's guide that has instructions to the teacher on how to disseminate the contents of the pupil's book to the learners.

I would like to appreciate and acknowledge the contribution by various partners in developing this book and others in the Kĩitharaka series. Among these are the Tharaka MTE Writers Panel, BTL Tharaka staff, Tharaka South and Tharaka North District Education Officials, our funding partners, Bible Translation & Literacy (E.A.) and our other various partners.

I most sincerely thank all those who took part and gave all manner of support in the development of this book.

God bless you all.

Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

KÎMENYITHIA

Îbuku rîrî rîa Cayanci rîa Kîraci Kîa Mbere rîandîkîitwe rîkîthiingatagîira sîrabasi ya Kîraci kîa Mbere ya ‘Kenya Institute of Education’ (KIE). Rîgaûkanîitue icuncî îkûmi na kîmwe. Na wa kîra gîcuncî kîrî na kîthoomo gîakîo. Ithoomo bira birî îbukuuni rîrî: ***Mwîrî wa Muntû, Ûgima bwa Mwîrî, Imera na Mîtî, Mûgarûkîre wa Ntûgû, Nyamû, Rûûyî, Mûthetu, Irio, Inya, Mûkarîre wa Into na Ngûgî.*** Ithoomo bibi ibigaûkanîitue biauma reeconi inyiingî.

Îbuku rîrî rîandîkirwe rîa gûteetheeria aarimû ba iraci bia mwambîirio bia cukuru cia Tharaka kûrutana bagîtûmagîra rwaria rwa Kîitharaka. Ûgu i kûriingana na watho bwa rwong’i rwa Kîthoomo atî aana ba iraci bia mwambîirio bibatîirua birutanwa na rwaria rûra rwaragua n’antû ba bantû agu cukuru îrî.

Îbuku rîrî na mara mangî marî mûbangooni ûyû ma Kîitharaka maandîkîitwe bûra mwana wa Tharaka aûmba kûmeerewa bwega mûno. Maandîkîitwe na rwaria rwa Kîitharaka na magîtûmagîra ngerekano ira aana ba Tharaka bamenyanîrîtie nacio.

Rîrî n’îbuku rîa mwarimû rîra rîrî na mataaro ma kûmwonia bûra aûmba kûrutana mantû mara marî îbukuuni rîa mûrutwa .

Ingûcookia nkaatho kîrî antû bara bateetheereetie kwandîka îbuku rîrî na Mabuku mara mangî marî mûbango ûyû wa Kîitharaka. Nabo i bo: Gîkundi kîa aandîki ba Kîitharaka, aruti ngûgî ba BTL Tharaka, anene ba kîthoomo ndeeni ya Ndicitirîti cia Tharaka ya Neegûrû na ya Naiti, antû bara bateethagîiria na mbia, BTL na bangî baingî.

Ingûcookeria antû bonthe bara bateetheereetie na njîra mwanya mwanya, wandikî bwa îbuku rîrî nkaatho inyiingî mûno.

Ngai abûthaarime bwinthe,

Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

FOREWORD

For the last ten years Bible Translation and Literacy (BTL) has partnered with the Government of Kenya in implementing Mother Tongue Education (MTE) in schools among the Tharaka community.

This Standard 1 Science teacher's book in Kĩĩtharaka was developed by teachers, education officials from the Tharaka programme area and BTL staff and Consultants. Earlier, before the production of the books in this series, BTL worked with the community whose language was previously unwritten to develop and produce a functional and acceptable orthography (writing system).

It is my hope that this book will lay a strong foundation to enable teachers to teach science. It is my desire to see that these books will become a stepping stone to the greater success and performance in the children's future learning process. The use of Mother Tongue in teaching and learning in schools has proved to enable learners to easily take their first steps in learning how to read, write and interact meaningfully with the physical world.

I believe that good quality learning is not only aimed at enabling the learners to be competent, productive and successful in their exams; but also at encouraging diversity and developing a generation of citizens who are proud of and well rooted in their cultural and traditional heritage.

I recognize and applaud the healthy partnerships that BTL has had with the Ministry of Education as represented by the Education Officials and the teachers. On behalf of BTL, I take this opportunity to thank all our partners for having tirelessly and selflessly contributed to the development, editing and production of this student book. I hope this contribution will go a long way to improve the quality of life through cultural and socio-economic development.

Rev. Peter Munguti
General Secretary,
Bible Translation and Literacy (BTL)
February 2012

MARA MARÎ KU

GÎCUNCÎ KÎA MBERE: Mwîrî wa muntû.	1
GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ: Kîthoomo kîa Ûgima Mwîrî	2
GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ: Imera na mîtî	7
GÎCUNCÎ KÎA BINA: Mîgarûkîre ya ntugû.....	10
GÎGUNCÎ KÎA BITAANO: Nyamû.	12
GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ: Rûûyî.....	14
GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA: Mûthetu	16
GÎCUNCÎ KÎA BINAANA: Irio	18
GÎCUNCÎ GÎA KEENDA: Inya.....	20
GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI: Mûkarîre wa into – Ruuo.....	22
GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI NA KÎMWE: Ngûgî	24

GÎCUNCÎ KÎA MBERE: Mwîrî wa muntû

Mworooto: Mûthiani wa gîcuncî gîkî, mûrutwa akaûmba:

- (i) Kûgweta icuncî bia nja bia mwîrî.
- (ii) Kwonania icuncî bia nja bia mwîrî wa muntû.

Ririkana: Kûthoomithia gîcuncî gîkî gûtiîgua kûrî na inya mûno n'ûntû kûringana na ûkûrû bwa aana ba kîraci gîkî, i bakwona, bagatonga na gûtûmîra icuncî mwanya mwanya bia mwîrî. Kwoogu mwarimû n'atongorie arutwa gûtûmîra njîra inu kaingo baûmba kûringa mbica na kwandîka mariîtwa ma icuncî bibu.

A. Icuncî bia Nja bia Mwîrî wa muntû

Mworooto: Mûthiani wa kîongo gîa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba: kûgweta, kwonania na kûringa mbica cia icuncî bia nja bia mwîrî.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: kîongo, kîbara, nda, kûgûrû, kîero, njara

Kûthoomithia/Kûthooma

1. Mwarimû eere arutwa bagwete tûcuncî twa nja twa mwîrî.
2. Mwarimû eete mûrutwa ûmwe mbere ya kîraci amwîre atoonge/atongithie kîongo, njara kana nda. Mwarimû aûrie arutwa bara bangî ûûgû, "I kû '**Kanyua**' atongithîtie?"
3. Arutwa baringe mbica cia tûcuncî mwanya mwanya twa mwîrî, na baandîke mariîtwa ma tûcuncî tûtu.

Macookio ma Biûria

1. Kîongo
2. Magego
3. Kîongo
4. Njara
5. Rûrîme

Raitha:îbuku rîa mûrutwa karatati ka 1 – 2.

GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ: Kîthoomo kîa Ûgima Mwîrî

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

1. kûgweta tûcuncî mwanya mwanya twa mwîrî
2. kûgweta into bira bitûmagîrwa kûtheria tûcuncî twa mwîrî.

Ririkana: Aana baaniini batiiyî kwîtheria barî bongwa na batiiyî gîtûmi gîa kûthera. Kwoogu mwarimû abatîrue ateetheeria arutwa kûtheria tûcuncî mwanya mwanya twa mîîrî yao.

A. Ûtheru: Kûtheria Icuncî bia Mwîrî

1. Kûtheria Kîongo/Ntundu

Mworooto: Mûrutwa akaûmba kûgweta into bira atûmagîra kûtheria kûtheria kîongo gîake.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: ntundu, gûcanûra, gûkura, kwenja.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

gîcanûri, gîkuri, maguta, cabuni, rûûyî, kîraî, magati/magaci, rwembe.

Kûthooma/kûthoomithia

1. Îta mûrutwa ûra athereetie ntundu yake aaye mbere ya kîraci kaingo arutwa bara bangî boona na bakeneera ntundu întheru.
2. Mwarimû atongorie arutwa kûthaambia ntundu ciao bagîtûmagîra rûûyî na cabuni.
3. Mwarimû oonie arutwa into bira bitûmagîrwa gûcanûra na gûkura ntundu
4. Mwarimû atongorie arutwa kûringa mbica cia into bira bitûmagîrwa gûkura na gûcanûra ntundu.
5. Mwarimû aririkanie arutwa atî ntundu inkubi i cio itarî inya kûmenyeera. Ntundu indaaya irî inya kûmenyeera.
6. Ntundu inkubî icionekanaga irî ntheru.
7. Mwarimû eere arutwa njîra ciingî cia kûtheria ntundu ta ino:
(a) kwenjwa (b) gûcuka ntundu

Raitha: îbuku rîa mûrutwa **karatati ga 3 - 11**

2. Kûtheria nyiûrû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

1. Kûgweta into bira bitûmagîrwa kûtheria nyiûrû.
2. Kûtheria nyiûrû ciao bûra kûbatîrue.

Îgiita: Reconi îmwewe

Biugo bia Gîtûmi: Nyiûrû, gîtambaa, rûûyî.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia: Gîtambaa kana gîtaame kîtheru.

Kûthoomithia/kûthooma:

1. Mwarimû abatîrue eegua eerîite arutwa bareete itambaa kana tûtaame tûûtheru n'ûntû bwa kûthooma kîthoomo gîkî.

Ririkana:

- Arutwa bamwe bakeegua barî na bio na bara bangî batarî na bio.
- Mwarimû nabatîrue akinyîiria ûbatu bwa wa kîra mûrutwa eegua arî na gîtambaa gîake.
- Mwarimû atongorie arutwa kûtheria nyiûrû ciao bagîtûmagîra itambaa biao.
- Onia arutwa njîra ira mbega na ira nthûûku cia kûtheria nyiûrû ciao.
- Ririkania arutwa atî batibatîrue batûmîra into ta itambaa bia arutwa bara bangî kûtheria nyiûrû ciao.

3. Kûtheria Magego

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûthaambia magego maake na njîra îra yagîrîte.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: Gûcaaka, mûcaaki, magego, ndaawa ya magego, Mwonyo (cumbî).

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

- (a) Mûcaaki wa kûgûra
- (b) Mûcaaki wa kamûtî
- (c) Ndaawa ya magego
- (d) Mwonyo
- (e) Rûûyî
- (f) Ikombe

Kûthoomithia/kûthooma

Mwarimû nabatîrue eegua areerîite arutwa baaye na mîcaaki. Ndaawa ya magego, mwonyo, rûûyî na ikombe.

Mwarimû ooneerie arutwa kûrûtha:

- (a) mîcaaki ya tûmîtî.
- (b) Kuungania rûûyî na mwonyo.

Mwarimû atongoreerie arutwa gûcaaka magego maa bûra kwagîrîte ta ûûgû:

- (a) Gûcaaka na njîra ya gwîtithia na kwîndamia mûcaaki magegooni.
- (b) Mwarimû ooneerie arutwa kûbucabucia/kûbacabacia tûnyua twao na rûûyî nyuma ya gûcaaka.
- (c) Mwarimû akinyîirie arutwa bamenye atî mûcaaki wa magego ûtûmîrîtwe n'antû bangî n'ûteyanagîira mûrimo wa magego. Kwoogu ti bwega muntû eetîgîiria muntû ûngî atûmîra mûcaaki wake.

4. Kûtheria njara na magûrû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûtheria njara na magûrû bûra kwagîrîte.

Îgiita: Reconi inya

Biugo bia gîtûmi: kûthaamba, njara, nkunyû, magûrû.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia: Rûûyî, cabuni, mûthaagia, kaiga, kîraî, rwembe, taurû.

Kûthooma/kûthoomithia

- (i) Mwarimû eekîre rûûyî rûûtheru kîraîni. Acooke eete mûrutwa ûmwe aaye mbere ya kîraci na athaambie mûrutwa ûyu njara

agîtûmagîra rûûyî na cabuni na acooke amûgirie rûûyî na taurû arutwa bara bangî bakîonaga.

- (ii) Mwarimû atongorie arutwa bonthe bathaambe njara ciao na njîra ta înu.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa kûthaambania magûrû bagîtûmagîra kaiga, mûthagia na cabuni.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa kûrûûnga nkunyû cia njara na magûrû bagîtûmagîra twembe twao.
- (v) Mwarimû aririkanie arutwa atî batibatîrue batûmîra amwe into ta **twembe, mîthagia kana twiga**. Ûntû ta bûbû nwa bûtûme bateyanîira mîrimo mwanya mwanya, mûrimo ta wa ngooci/nkonde kana Ûkimwi. Mwarimû aririkanie arutwa gîtûmi gîa kûthaamba njara mbere ya kûrîa irio na bauma kîorooni.

5. Kûthaamba Mwîrî Unthe

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûtheria mwîrî wake unthe bûra kwagîrîte.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: cabuni, taurû, mûthagia, gataame ga carica, kûthaambîro

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) kaana ka mûbiira
- (ii) mbica ya mwekûrû akîthaambia kaana.

Kûthooma/kûthoomithia: Mwarimû athaambie kaana ka mûbiira mbere ya arutwa îrî njîra ya kwoneeria arutwa bûra baûmba kûthaamba mîîrî yao.

- (i) Mûrutwa ûmwe aumîre mbere ya kîraci athingatîire matagaaria mara mwarimû aathingatîire kûthaambia kaana ka mûbiira.
- (ii) Mwarimû atongorie arutwa ikundiini biao kûthaambia kaana ka mûbiira.
- (iii) Mwarimû akinyîirie arutwa kûthaambaga îgiita na îgiita na tûcuncî twa mwîrî unthe tûgîkinyagîrwa.

Macookio ma biûria:

1. cabuni
2. kîrooni
3. inkubi
4. (i) rwembe
(ii) mûcaaki wa kûgûra
(iii) gîcanûri
(iv) nyiûrû
5. mîrimo
6. ndaawa na mûcaaki.

Raitha

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ga 10 - 11**

GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ: Imera na mîtî

A. Icuncî bia imera na mîtî

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa abatîîrue:

- (i) Auga mîtî na imera bira bikûraga ntûraani yao.
- (ii) Oonania icuncî mwanya mwanya bia mûtî.
- (iii) Agweta imera bira birîyagwa.
- (iv) Agweta mûtî na icuncî biau

Ririkana:

- (a) Kîthoomo kîa mîtî na imera gîgaatûma mwarimû na arutwa bathi ome ya kîraci ta kîeniini na mûndaani ûra ûrî akubî na cukuru kaingo boona mîtî na imera mwanya mwanya na kûra bikûraga.
- (b) Mwarimû amwe na arutwa i babatîîrue bacooka kîraciini na mîthemba mwanya mwanya ya mîtî na imera bira boona naagu ome.
- (c) Mwarimû eere arutwa beenûka, bagerie kûmenya mîtî na imera bira bikûraga kwao na mariîtwa ma bio.

Mîtî na Imera bira Bikûraga Ntûraani Cietû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa abatîîrue agweta mîtî na imera bira bikûraga ntûraani yao.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia gîtûmi: Mariîtwa ma mîtî na imera bira bikûraga ntûraani ira aana baumîite

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mîtî na imera mwanya mwanya.
- (ii) Mbica cia mîtî na imera.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû na arutwa baume ome ya kîraci bathiûrûke kîeni gîa cukuru bakîonaga mîtî na imera bira bikûrîite ku.

- (ii) Mwarimû atongoreerie arutwa beethîranie mîtî na imera mwanya mwanya bacooke na bio kîraciini.
- (iii) Mwarimû aûrie arutwa bagwete mariîtwa ma mîtî na imera bibu baareeta kîraciini.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa baige imera na mîtî înu baarîikia kûgweta mariîtwa gakonaani ka bio.
- (v) Mwarimû atongorie arutwa kwona mbica cia mîtî na imera bira birî mabukuuni mao **karatati namba 13**, na bagwete mariîtwa ma bio.

B. Icuncî bia mûtî: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta icuncî mwanya mwanya bia mûtî, na ariinge mbica ya mûtî akîonania icuncî bibu.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia gîtûmi: gîkona, mîri, îthaangû, îrao, îtunda.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (a) Mwarimû na arutwa baume ome na bakûûre tûmîtî na iriindo bia tu bacooke natu kîraciini.
- (b) Mwarimû atongorie arutwa kwathûrana icuncî mwanya mwanya bia tûmîtî twao.
- (c) Arutwa bariinge mbica ya mûtî mabukuuni mao bakîonanagia icuncî mwanya mwanya.

C. Imera na Mîtî îra Tûrîyaga

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kûgweta imera na mîtî îra îrîyagwa amwe na îra tûtarîyaga.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: mîri, ikona, mathangû, matunda na marao.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû eere arutwa bareete imera, mbeû na mîtî mwanya mwanya îra îkûraga kwao.
- (ii) Mwarimû atongorie arutwa kûgweta icuncî bira birîyagwa bia

mîtî înu baareeta kîraciini na abatetheerie gûtaarûkania ara bakûbîtia.

- (iii) Arutwa baringe mbica cia mîtî na tucuncî twayo tûra tûrîyagwa.
- (iv) Mwarimû amenyithie arutwa atî kûrî imera bimwe birîyagwa birî biruge na bira bingî birîyagwa bitarî biruge.
- (v) Mwarimû aûrie arutwa bagwete mîtî na imera bira bitarîyagwa

Ririkana: Mwarimû abatîrue atongoreeria arutwa kwathûrana na kûmenyeera batigaceethe na imera na mîtî îra îtarîyagwa n'ûntû îrî cûmû/ûrogi.

Macookio ma Biûria:

- (1) Macookio makeegua marî mwanya mwanya îndî mwarimû araithe oone mara marî ma ûmma.
- (2) (Ringa mbica ya mûtî gwonanie: yûûa/îrao, îthangû, îtunda, rwong'i, gîkona na mûri.)
- (3) Tûrîyaga
- (4) Gîkona
- (5) Kûrugwa

Raitha

Îbuku rîa arutwa **karatati ga 15.**

GÎCUNCÎ KÎA BINA: Mîgarûkîre ya ntugû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba: kûraitha, kwathûrana na kwandîka mîgarûkîre mwanya mwanya ya ntugû wa ntugû

Ririkana: Mîgarûkîre ya ntugû nwa îthoomithue gûkûrûkîra mantû mamwe mara arutwa baûmba kwona ta:

- (i) kûthithina
- (ii) kwîgua mpio
- (iii) mbura
- (iv) ruuo/kîbuubani
- (v) gûkira ki
- (vi) nduume/matu.

Ara gûkûûmbîka arutwa iboone kana beegue mantû mwanya mwanya mara mwîrî gwîgagua n'ûntû bwa mîgarûkîre ya ntugû. Mbica nwa itûmîke kwonania mîgarûkîre ya ntugû mwanya mwanya.

A. Kwathûrana mîthemba ya mîgarûkîre ya ntugû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kwathûrana kagiita ka mbura, mwathû, ruuo/kîbuubani, matu kana rîra gûkiri kii.

Îgiita: Îno I ngûgî îkaathûkia îgiita rîiraaya nkûrûki ya ntugû îmwe. Mwarimû naraithe oone atî kîthoomo gîkî i gîkûthi mbere ntugû wa ntugû kûringana na bûra gûgûkea na gûtinda mwanka rîra arutwa bakaûmba kwathûrana mîgarûkîre yonthe.

Biugo bia Gîtûmi: matu, kii, ruuo/kîbuubani, mwathû, mbura, mpio

Into bia Kûthoomithia: Mbica ya mîgarûkîre ya ntugû wa ntugû, riûa, matu, mîti (rîra kûrî na nduume/mbura.)

Kûthooma/kûthoomithia: Mwarimû aanjîrie kîthoomo gîkî na kûûria biûria ta bibi:

- (i) N'ata riûa rîrûthaga?
- (ii) N'ata matu marûthaga?
- (iii) N'ata ruuo rûrûthaga?
- (iv) N'ata tûtaûmba kûrûtha rîra gûkiri kii?

- (a) Mwarimû atongorie arutwa kûraitha mbica ira areteete kîraciini cîngîi mantû ma kîthoomo gîkî.
- (b) Mwarimû aûrie arutwa bûra baûmba kûmenya rîra kûrî na mpio, mbura, ruuo, mwathû kana rîra gûkiri kii.
- (c) Arutwa baûmba gûcookia ta ûûgû:
 - (i) N'ûntû bwa mpio, arutwa ibeekagîra burana.
 - (ii) Mbura îkiura i kwîgagua kûrî na ntaga.
 - (iii) Ruuo iruunangaga mîti na kwimbûra nyomba.
 - (iv) Mwathû n'ûtûbîithagia mbayo na gûtûma tûthithina.
 - (v) Rîra gûkiri kii mîti îtiinainaga.

Mwarimû nabatîrue gwîtgîria arutwa amwe n'we bathooma kîthoomo gîkî barî ome ya kîraci kaingo baûmba kûraitha mîgarûkîre înu.

Macookio ma Biûria:

1. Mîgarûkîre ya ntugû

- (i) Kwarîite
- (ii) Gûkiri kii
- (iii) Kûrî na ruuo
- (iv) Kûri na matu nduume
- (v) Kûrî na mbura

2. Arutwa bacoore (mbica) ya mîgarûkîre ya ntugû mabukuuni maa.

- 3. (i) matu
- (ii) gûkiri kii
- (iii) kwara
- (iv) ruuo
- (v) mbura

Raitha:

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ka 16 - 17**

GÎGUNCÎ KÎA BITAANO: Nyamû

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba

- (i) kûgweta nyamû mwanya mwanya ira cionekanaga kwao.
- (ii) Mûrutwa akaûmba kwathûrana tûcuncî mwanya mwanya twa nyamû ira nene.

Ririkana:

- (i) Úrutaniini bwa nyamû, mwarimû na arutwa ibabatîrue baumagara ome ya kîraci (na rîmwe ome ya cukuru rîra gûkûmbîkana) kaingo baûmba kwîgua barî na kaanya ga kwona nyamû mwanya mwanya.
- (ii) Mwarimû atongorie arutwa gûcûûba na kwathûrana nyamû gûkûrûkîra tûcuncî mwanya mwanya ta: mûgana/mûganîre wa mwîrî, ngoci, matû, ncûûga, magûrû kana guaya, mûtiro na tûngî (ta tûtu).
- (iii) Mwarimû araithîrie atî arutwa i bakûmenya ti nyamû cionthe irî magûrû, guaya, imwe i cia magûrû maîrî, ciingî manna, imwe irî ngoci na ciingî nacio, itirî ngoci kana mûtiro.
- (iv) Mûrutani amenyithie arutwa atî kinya muntû i nyamû.
- (v) Arutwa bakamate tûnyamû tûniini kîracini kîao.

A. Nyamû ira Cionekanaga Wetû:

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî, arutwa bakaûmba kûgweta mariîtwa ma nyamû ira cionekanaga kwao.

Îgiita: Reconi inya

Biugo bia Gîtûmi: ng'ombe, mbûri, kurû, mbaka, ngûkû, muntû, îng'ooi, mbaata, njoka, nthia, cimba n.b.b.

Into bia Kûthoomithia:

Mbica cia nyamû mwanya mwanya; nyamû ciongwa ara gûkûmbîkana.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû amwe na arutwa nwa baume ome ya kîraci kûraitha nyamû ira ciûmba kwîgua irî akubî.
- (ii) Mwarimû atongorie arutwa kûgweta mariîtwa ma tûnyamû tûra baûmba kûreeta kîracini.
- (iii) Mwarimû aandîke mariîtwa ma tûnyamû tûtu kîbaaûûni wata bûra arutwa bakûmagweta.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa kûbangabanga/nia nyamû ira baûmbire kûreeta kîracini wa amwe na ira boonire ome ya kîraci/cukuru kûringana na: Mûgana wa cio(inene kana iniini).
- (v) Mwarimû atongorie arutwa kwathûrana tûcuncî mwanya mwanya twa nyamû inene.ta: kîongo, gûtû, riitho, nyiûrû, ngoci, mûcomo, thuuku, mûtiro, magûrû, mîrigi na riere.
- (vi) Mwarimû aambîre arutwa mîcooro(mbica)yîîrî ya nyamû inene, îmwe ya ncamba na îra îngî ya nka kîracini îkîonanagia tûcuncî tutu.
- (vii) Arutwa na baringe mbica inu mabukuuni mao.

Macookio ma Biûria

- (i) Mwarimû atongorie arutwa kûgweta mariîtwa ma nyamû ira irî mabukuuni mao **karatati ka 18**.
- (ii) Mwarimû akeneere mbica cia nyamû ira arutwa baringîite.
 - (a) njoka
 - (b) kurû
 - (c) mbaka
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa kûgweta mariîtwa ma icuncî mwanya mwanya bia ng'ombe bagîtûmagîra mbica ya mwarimû.
 - (a) mûcomo
 - (b) riitho
 - (c) gûtû
 - (d) kîongo
 - (e) mûtiro
 - (f) riere

Raitha

Îbukû rîa mûrutwa **karatati ka 19 - 21**

GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ: Rûûyî

Mworooto: Mûthiani wa gîcuncî gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta tuumo twa rûûyî na bûra rûûyî rûtûmîkaga (baita ya rûûyî).

Ririkana: Mantû monthe makoneetie rûûyî marûthwe bûgîtûmagîra rûûyî rûûtheru. Arutwa batigeetîgîrue batûmîra rûûyî rwa rûko wa bûra bakwenda. Mûrutwa n’amenye kaumo na magwega (baita) ma rûûyî na kûrigîiria wînyangia bwa rûûyî.

A. Biumo bia Rûûyî

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwathûrana tuumo mwanya mwanya twa rûûyî na bûra rûtûmîkaga (baita ya ru)

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia gîtûmi: mbura, kîthima, muuro, kînyaka, îria.

Into bia Kûthoomithia: Mbica îkîonanagia tuumo mwanya mwanya twa rûûyî. tuumo tûtu tungwa ara gûkûûmbîka.

Kûthooma/kûthoomithia

(a) Mwarimû nwa aanjîirie kîthoomo gîkî na kûûria arutwa biûria ta bibi:

- (i) I kû bûrutaga rûûyî bûrî kwenu mûciî?
- (ii) I kû bûrutaga rûûyî bûrî cukuru?
- (iii) Ndûûyî cionthe n’imbega cia kûnyua?
- (iv) Kaumo ka rûûyî kongwa i karîkû?

(b) Mwarimû eetîgîirie macookio ma biûria bibi akîandîkaga kîbaaûni.

Acooke atongorie arutwa kûgweta tuumo mwanya mwanya twa rûûyî kûringana na mbica ira irî îbukuuni rîao **karataatiini ka 23 - 24**. Mwarimû aririkane kûmenyithia arutwa atî kaumo kongwa ka rûûyî i mbura.

B. Ûtûmîri bwa Rûûyî

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kûgweta Ûtûmîri mwanya mwanya bwa rûûyî na gûkeneera Ûtûmîri bwa rûûyî kîrî nyamû na imera.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: kûnyua (muntû), kûnyuithia, gûkûria imera, kûthaambia/kûthaamba, kûbutîra, kûruga.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

- Mîcooro ya mwarimû.
- Mîcooro îra îrî îbukuuni rîa mûrutwa **karataati ga 23 - 24**

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Reconi îno nwa îthoomithue na njîra ya kwaranîria gatî ka mwarimû na mûrutwa n'ûntû n'îkoneetie/îrî na mantûmamwe maiyîkeene n'arutwa.
- (ii) Mwarimû anenkere arutwa kaanya ga kûgweta itûmi mwanya mwanya ta bionanîitue îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 23 - 24**
- (iii) Mwarimû nwa aûrie arutwa biûria ta bibi:
 - (a) Rûûyî irûtûmîkaga rîonthe rîra ûkûruga?
 - (b) Mîtî îkaaga rûûyî n,ata yûmba gûkara?
- (iv) Mûrutani atongorie arutwa gûcookia biûria bira birî îbukuuni rîao.

Raitha:

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ka 22 - 26**

GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA: Mûthetu

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba gûtûmîra mûthetu kûûmba into mwanya mwanya.

Ririkana:

- (i) N'ûntû arutwa batwîre baceethaga na mûthetu, mûno mûno rîra kuurîite, mwarimû n'abeetîgîrîe kûruta ngûgî ya kûûmba bakîathûranaga mwanya/mûkûûrani wa mûthetu na ntaga.
- (ii) Mûrutwa akaûmba kwathûrana kûrî mûthetû ûmwega wa kûûmba na ûngî utari wa kûûmba.

Gûceetha na Mûthetu (gûtûmîra mûthetu)

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- (i) Kwandîka mûthetuuni.
- (ii) Kûthia mûthetu na kwathûrana ûra mwinyu na ûra uteri mwinyu (ûrî Nkerecû).
- (iii) Kûûyûria mîkeebe na mûthetu na gûcutûûra.
- (iv) Kûûmba twinto mwanya mwanya na nîra ya gûtûmîra mîthemba ya mûthetu mwanya mwanya, kaingo arutwa baathûrana mûthetu ûra mwega wa kûûmba na ûra ûtaûmba.

Îgiita: Reconi inya

Biugo bia Gîtûmi: mûthaanga, îtuurû, kwinya, kûûma.

Into bia Kûthoomithia:

- (i) Mûthetu ûrî na mûthaanga
- (ii) Mûthetu wa yûûmba
- (iii) Rûûyî
- (iv) Mîkeebe, Cûûba
- (v) Mûthetu wa mûnda.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû na arutwa baume ome ya kîraci kaingo arutwa baûmba wora ûmwe wa ciao kwandîka rîitwa rîake mûthetuuni kanyaani wa kara kîra mûrutwa akaathuura.

- (ii) Arutwa bacooke bandîke namba 1-5 na ntemwa a, b, c, d mwanka z mîthetuuni mwanya mwanya îra beethîranîtie.
- (iii) Mwarimû nwa atongorie arutwa gûcoora mbica mwanya mwanya ta: nyomba kana nkaarî.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa kûthia mûthetu na twara twao i kaingo baathûrana ûra mwinyu na nkerecû (mwarimû eere arutwa mariîtwa ma mîthetu îno.
- (v) Mwarimû atongorie arutwa kûûyûria mîkeebe mwanya mwanya (ta mîkebe na cûûba) bagîtûmagîra mîthetu mwanya mwanya.
- (vi) Arutwa bariinde mîthetu mwanya mwanya kûrûtha ntaga/ntondo ya kûûmba tuinto mwanya mwanya.
- (vii) Mwarimû atongorie arutwa kwathûrana mûthetu ûra ûûmba kûûmba gîntû na ûra ûtaûmba.

Macookio ma Biûria:

- (1) kûûmba
- (2) kûthia
- (3) kwonoria
- (4) mûthetu
- (5) kwandîka

Raitha

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ka 27 - 31**

GÎCUNCÎ KÎA BINAANA: Irio

Mworooto: Mûthiani wa gîcuncî gîkî mûrutwa akaûmbwa kwathûrana irio mwanya mwanya bira birîyagwa ntûûrani yao.

Ririkana: Irio i gîintû arutwa boonaga nkûrûki ya îgiita rîmwe ndeni ya ntugû. Gîkî i kîo kîthoomo kîa mbere gîkoneetie irio kîrî arutwa baba. Kûrî na gîtûmi kîa arutwa baba kûmenya irio mwanya mwanya na mwarimû akîbaririkanagia atî wana kinya rûûyî rungwa n'irio. Mwarimû n'abatîrue amenyithia arutwa atî kinya matunda n'irio. Mwarimû akinyîirie baita ya kûthaambia, kûruga na gûtûmîra irio bwega.

Irio bira Birîyagwa Ntûûrani

Mworooto:

- (i) Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kûgweta irio bira birîyagwa ntûûrani yao.
- (ii) Mûrutwa akaûmba kûreeta irio mwanya mwanya kîracini na kûgweta mariîtwa ma bio.
- (iii) Mûrutwa akaûmba kwathûrana irio bira biumanîitie na imera na bira biumanîitie na nyamû ta:îria, nyama, na makome.

Îgiita: Reconi îmwê

Biugo bia gîtûmi: Mariîtwa ma nyamû mwanya mwanya.

Into bia Kûthoomithia/kûthooma:

- (i) Irio mwanya mwanya
- (ii) Mbica iringîitwe cia irio mwanya mwanya.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû nwa aûrie arutwa bagwete irio bira bararîire mîciî kwao îgoro ûtugû.
- (ii) Mwarimû aandîke mariîtwa ma irio bira arutwa bakaagweeta kîbaaûni.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa kûruta ngûgî ya kûûyûrîria mariîtwa ma irio ta bûra meeyanîitwe îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 33**.

1. Irio bira biriyagwa birî biruge

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta irio bira biriyagwa birî biruge.

Îgiita: Reconi îmwewe

Biugo bia Gîtûmi: Mariîtwa ma irio mwanya mwanya bir biriyagwa biruge.

Into bia Kûthooma /kûthoomithia:

- Matunda
- Irio mwanya mwanya bira biriyagwa birî biruge.

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû aûrie arutwa bagwete mariîtwa ma irio bira bareetire kîraciini.
- (ii) Arutwa baraithe na bagwete mariîtwa ma irio bira birî mbicaani, îbukuuni rîao **karatati ka 34**

2. Irio bira Biriyagwa Bitarî Biruge:

Mûthiani wa reconi îno mûrutwa akaûmba kûgweta irio bira biriyagwa bitarî biruge.

- (ii) Mwarimû atongorie arutwa gûcûûba na kûgweta mariîtwa ma irio bira biriyagwa bitarî biruge kuumania na irio bira bareetire kîraciini.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa barute ngûgî ya gûcookia biûria bira birî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 32**

3. Irio bira biriyagwa birî biruge kana bitarî biiruge:

- (i) Mwarimû atongorie arutwa kwathûrana atî gatîgatî ka irio bionthe bira biriyagwa, kûrî na bimwe biûmba kûrîigwa birî biruge kana bitarî biruge. Irio ta: mûkwayî, gîcukurî, nyaanya, karati na bingî ta bibu.
- (ii) Arutwa bataarûkanie irio bira biriyagwa birî biruge kana bitarî biruge kuumania na irio bira bareetire kîraciini.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa gûcûûba mbica cia irio ta bibi îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 35**.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa barute ngûgî îra îrî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 35**.

GÎCUNCÎ GÎA KEENDA: Inya

Mworooto:

- (i) Mûthiani wa gîcuncî gîkî mûrutwa akaûmba kûmenya kaumo ka werû na kayû.
- (ii) Mûrutwa akaûmba kwathûrana mûthenya na ûtugû.
- (iii) Mûrutwa akaûmba kwathûrana tûyû mwanya mwanya.

Ririkana: Mûrutwa n'aûmbaga gûtûmîra werû na na kayû wa kîra ntugû. Kîthoomoni gîkî mûrutwa akaûmba kwathûrana kaumo ka werû na ga kayû na bûra bitûmîkaga.

Mîthemba ya inya

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kwereca werû na kayû ta mîthemba ãrî ya inya/mainya.

Îgiita: Reconi ithatû

Biugo bia Gîtûmi: Riûa, mwanki, tooci, mûcumaa, taa, mweri, nkenakeni, kîbiriti na nthata.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

Mîcooro na mbica, taa, tooci, kîbiriti na mwanki.

A. Inya ya werû

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû atongorie arutwa kûgweta tuumo mwanya mwanya twa werû.
- (ii) Mwarimû aûrie arutwa bagwete into bira batûmagîra kwona werû ûtugû.
- (iii) Arutwa bacûûbe/baraithe na bagwete mariîtwa ma mbica ira irî ãbukuuni rîao **karatati ka 37**.

B. Inya ya kayû

Kûthooma na Kûthoomithia:

- (i) Mbere reconi îno yanjîiria, mwarimû akaûria arutwa barûthe ithege, mbeebe, wandîndî na nkûûtha. Bacooke bacerie rûgoci, biringi na mûtûûrirû bareete kîraciini kîao.
- (ii) Mwarimû atongorie arutwa kûruta tûyû mwanya mwanya bagîtûmagîra into bibi baareeta kîraciini.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa gûcûûba/kûraiitha na kûgweta mariîtwa ma mbica ira irî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 38**.
- (iv) Arutwa batûmîre into bibu birî agu îgûrû kûruta tûyû mwanya mwanya ûmwe, ûmwe, bara bangî bakîmwegeenkaga.

Raitha

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ka 36 - 39**

GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI: Mûkarîre wa into - Ruuo

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba kwonania ruuo irûtûthiûrûkîrîte na barûthe kamûceetho bagîtûmagîra ruuo.

Ririkana:

Arutwa ba kîraci kîa mbere nwa beegue batarî na ûkûûyî bwa kûmenya ruuo gîntû kîrî oogo. N'ûntû ruuo rûtionagwa na meetho. Tûmîceetho mwanya mwanya tûgateethia arutwa kweregwa atî ruuo i gîntû kîrî oogo na irûrûthaga mantû.

Njîra cia gûtwnia ruuo i rûtûthiûrûkîrîte

Mûthiani wa kîthoomo gîkî arutwa bakaûmba kûrûtha mantû mwanya mwanya kwonania kûrî na ruuo rûtûthiûrûkîrîte.

Îgiita: Reconi ciîrî

Biugo bia Gîtûmi: Kûbeeba, kweera, (kûbua na mîruke).

Into bia Kûthoomithia/kûthooma

- (a) mbaruuni
- (b) îbuku
- (c) karatati
- (d) kaîti
- (e) kabîrîbîrî

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû atongorie arutwa gûtûmîra into ta îbuku, kabîrîbîrî, karatati kana na bingî ta bibu, kwonania kûrî na ruuo rûtûthiûrûkîrîte.
- (ii) Arutwa bagwatane baîrî baîrî batûmîre îbuku, karatati kana tûtambaa babûiranîrîe kwonania kûrî na ruuo rûtûthiûrûkîrîte.
- (iii) Mwarimû atongorie arutwa kweera mûthetu kûbuurûkia tûratati.
- (iv) Arutwa baume ome ya kîraci baraithe mantû mwanya mwanya mara makûrûthîka n'ûntû bwa ruuo. Mantû ta:
 - (a) kwinaina kwa mîtî.
 - (b) Kûbuurûkua kwa mathangû ma mîtî na maratati.
 - (c) Kûûmbûrwa kwa mûthetu/tuukû.
- (v) Mwarimû atongorie arutwa kûruta ngûgî ira irî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 41**. Arutwa baarîikia kûruta ngûgî inu, mwarimû

abamenyithie atî mbûûyû ira ikwonekana ikiuma cûûbani
yatombekwa rûûyîîni, i ruuo rûkûûyûri ku.

(vi) Mwarimû atongorie arutwa kûbuurûkia tûbîrîbîrî twao kana kaîti
ome ya kîraci.

(vii) Mûthiani arutwa baringe mbica mwanya mwanya cia into bira
bagûtûmagîra.

Raitha

Îbuku rîa mûrutwa **karatati ka 40 - 43.**

GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI NA KÎMWE: Ngûgî

Mworooto:

- (i) Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûrûtha nthigû mwanya mwanya.
- (ii) Arutwa bakaûmba kûgweta into mwanya mwanya bira bitûmagîra nthigû.
- (iii) Arutwa bakaûmba kûgweta baita cia gûtûmîra nthigû.

Ririkana:

Arutwa baingî ibatûmagîra nthigû mîceethooni yao îndî batimenyaga ngûgî ira nthigû inu irutaga. Gûkûrûkîra kîthoomo gîkî arutwa bagakeneera kûrûtha na gûtûmîra nthigû mantûûni mwanya mwanya.

Kûûthia wîra

Mworooto: Mûthiani wa kîthoomo gîkî arutwa bakaûmba kûrûtha na gûtûmîra nthigû îrî nîra îmwe ya kûûthia ngûgî.

Îgiita: Reconi inya

Biugo bia Gîtûmi: Nthigû, tairi.

Into bia Kûthooma/kûthoomithia:

- (a) Mbangiri
- (b) Nthigû cia mîthemba mwanya mwanya
- (c) Koona/kîthiûrûûrî
- (d) Wiribarû

Kûthooma/kûthoomithia:

- (i) Mwarimû oonie arutwa mbica cia into bira birî na nthigû.
- (ii) Mwarimû oonie arutwa wiribarû, baicikiri na abaûrie kana baratûmîra into ta bibu.
- (iii) Mwarimû aûrie arutwa n'ata nthigû inu irî kîrî into bibu itûmîkaga.
- (iv) Mwarimû atongorie arutwa kûrûtha nthigû cia mîthemba ya kîthiûrûûrî, ya koona na ciingî.
- (v) Arutwa amwe na mwarimû batiindîke nthigû ira baarûtha kaingo boona i nthigû ya mûthemba ûrîkû îgûtindîkîka îtarî na inya.
- (vi) Mwarimû agaatongoria arutwa bakamate gîntû kîirito na njara,

mûgongo, na gûgîkamata kaîrî na wiribarû, baicikiri bacooke beere mwarimû irî bakûritûîrwa na iri batakûritûîrwa mûno.
(vii) Mwarimû aûrie arutwa barûthîre nthigû kwao mîciî na bacireete kîraciini baciindane ûra akeegua arûthîite nthigû îmbega mûno.

Macookio ma biûria:

- (1) Mwarimû atongorie arutwa gûcookia kîûria bûra kwagîrîte.
- (2) Ikûûthagia.
- (3) Mwarimû atongorie arutwa kûrûtha na gûtûmîra nthigû kwonania kûûthia ngûgî.

